At the beginning of the 21st century, there are serious economic and political factors for disintegration in the region. Nevertheless, the following integration associations, as stated in the article, proved to be effective: SADC, Southern African Development Community; EAC, East African Community; COMESA, Common Market for Eastern and Southern Africa. The author argues that the existence since 2015 the Tripartite Free Trade Area (TFTA) between EAC, COMESA and SADC marks a significant step forward for strengthening of integration associations for Sub-Saharan Africa, as well as for the achievement of African Union's purpose to provide the African Continental Free Trade Area.

Key words: integration associations, Sub-Saharan Africa, African Union (AU), integration process, EAC, COMESA, SADC.

УДК 930.23:94(477)''188''

Н. А. Котельницький

ЩОДЕННИК О. ПОЛОВЦЕВА ЯК УНІКАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (80-ті рр. XIX ст.)

З жовтня 1880 по травень 1881 рр., сенатор Російської імперії О. Половцев за дорученням верховної влади провів ревізію Київської та Чернігівської губерній. Під час перебування на півночі Лівобережної України, лідер столичної бюрократії особисто познайомився з членами земської ліберальної опозиції Чернігівської губернії, діяльність якої вже на той момент мала загальноімперську славу і громадський резонанс у масштабах величезної держави. Ліберальна партія північної України сприймалася як непримиренний політичний опонент російського самодержавства, що пропонує альтернативну програму розвитку країни, здатний встановити у Російській імперії демократичний, конституційний лад. У своєму щоденнику О. Половцев надзвичайно захоплююче розповідає про серію зустрічей з репрезентантами земської ліберальної опозиції регіону, характеризує членів аристократичної фронди російського абсолютизму, формулює оціночні судження і політичні вердикти щодо існування земської опозиції монархії. Автор приходить до висновку про те, що щоденник сенатора є унікальним історичним джерелом, який дозволяє усвідомити особисте ставлення верховної влади до представників опозиційного нобілітету імперії, зрозуміти механізми формування позиції столичної бюрократії по відношенню до цієї частини визвольного руху у Російській імперії.

Ключові слова: О. Половцев, щоденник, ліберальні земці, Чернігівська губернія.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-62-70

Історія земського ліберального руху на півночі Лівобережної України є дуже актуальною, але вельми слабо вивченою проблематикою історичної науки. Винятком можна назвати особистість засновника, «патріарха» і беззаперечного лідера цієї течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст. – І. Петрункевича (1843-1928), життя та діяльність якого в Україні вже має висвітлення у сучасній історіографії (Котельницький, 2010а; Котельницький, 2010b; Котельницький, 2012; Котельницький,

2015; Котельницький, 2018; Котельницький, 2019а; Котельницький, 2019б). У зв'язку з цим, залучення і вивчення цінних історичних джерел особистого походження, наприклад – щоденників, якісно розширює вибір дослідницького інструментарію для вирішення поставлених наукових завдань.

Дуже показовим у цьому відношенні, на наше переконання, є щоденник сановника вищого істеблїшменту Російської імперії, поважного сенатора – О. Половцева, який, за наказом російського престолу, здійснив ревізію Київської та Чернігівської губерній у жовтні 1880 – травні 1881 рр. В особистому епістолярії один з верховних бюрократів держави дуже яскраво і досить відверто розповів про деталі свого службового перебування на півночі Лівобережної України. Однак, особливий інтерес, у контексті зазначеної наукової проблематики, викликають його нариси, які стосуються представників аристократичної фронди регіону - членів земської ліберальної партії північної України. Проаналізуємо контент нотаток.

7 січня 1881 р. відбулася перша зустріч О. Половцева з видатним представником земської опозиції краю – О. Ліндфорсом, який прибув до Києва на аудієнцію до високого чиновника. Автор щоденника зазначив, що гість був передовим земським гласним Чернігівської губернії. Предметом бесіди стало персональне запрошення від імені ліберальної партії О. Половцеву приїхати до Чернігова і відвідати сесію губернського земського зібрання. Сенатор відмовив, формально мотивуючи це поганим самопочуттям, пов'язаним з хворобою нирок. Але далі відверто розкрив справжні причини. У ході розмови, О. Ліндфорс повідомив, що Чернігівське губернське земство буде ставити у повний голос проблему адміністративного інтернування лідера опозиційної фронди – І. Петрункевича, якого, без жодного судового процесу і вироку, 27 квітня 1879 р. вислали на 7 років у російську глибинку. Репрезентант прогресистів також додав, що у контексті цього будуть докладно обговорюватися вкрай актуальні питання сучасності в імперії – адміністративних заслань земських діячів, яких самодержавство вважає «політично неблагонадійними» і непорушності права обирати зазначених осіб у якості депутатів повітових та губернських земських зборів, згідно чинного законодавства. Окремо, О. Ліндфорс акцентував увагу на тому, що Чернігівське губернське земство має намір принциповим чином почати розгляд проблеми про визнання російською монархією рівноправності так званого «малоросійського наречія» з «великорусським языком». О. Половцев відразу зазначив, що відвідування Чернігівського губернського земського зібрання поставило б його у дуже незручне становище (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.101-102).

Зміст щоденникового запису свідчить про те, що О.Половцев був обізнаний про публічну діяльність земської ліберальної партії регіону, яка вже мала на той момент загальноімперську славу і громадський резонанс у масштабах величезної держави. Справжні ж мотиви відмови візиту на сесію Чернігівського губернського земського зібрання, на наше глибоке переконання, були суто політичними: в умовах антиукраїнської істерії російського деспотизму, що виражалася у Валуєвському циркулярі (1863), Емському акті (1876) та катастрофічному розширенні терористичної діяльності революціонерів-радикалів - саме присутність представника верховної столичної бюрократії була б сприйнята престолом дуже багатозначно і, по суті, могла призвести до кінця кар'єри і «політичному самогубству» О. Половцева.

Вельми показовою є запис від 13 січня. Сенатор, під приводом ревізії окружного суду, відправив до Чернігова своїх трьох представників, аби ті найретельнішим чином простежили за сесією Чернігівського губернського земського зібрання і зібрали всю

можливу інформацію про зміст засідань (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.105). Як бачимо, «традиції» Третього відділення його Імператорської величності набули поширення навіть в інспекційних місіях, які не мали політичних завдань.

Епістолярій від 29 січня фіксує повернення відряджених О.Половцевим трьох чиновників з Чернігова. Сановник коротко виклав зміст їх доповідей, а саме, що Чернігівське губернське земство розколоте на дві ворожі партії. На чолі однієї з партій – губернський предводитель дворянства М. Неплюєв, вельми обмежена людина, що сповідує меркантильні цінності, представник фінансових і майнових інтересів великих поміщиків. Ненависть ідеологічних опонентів була посилена його доносами до Санкт-Петербурга, результатом яких став політичний розгром ліберальної партії: І. Петрункевич був протягом двох годин висланий з території Лівобережної України, а його соратники стали жертвами численних репресивних дій верховної влади. «Агенти» констатували, що у силу зазначеної ворожнечі і політичної ненависті, усі засідання губернського зібрання проходять в атмосфері колосально гострої ідеологічної боротьби, у ході якої опоненти часто переходять до особистих конфліктів, що, само собою зрозуміло, відсуває сутність діяльності земських зборів на другий план. Губернатор регіону – А. Шостак, своїми нетактовним і дурними витівками тільки погіршує обстановку, протиставляючи земські інституції краю адміністрації губернатора (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.112). Треба сказати, що інформація співробітників О. Половцева повністю відповідала дійсності. Тому можемо стверджувати, що сенатор мав у своєму розпорядженні неупереджену інформацію.

17 лютого 1881 р. представник верховної бюрократії докладно прочитав і вивчив журнали засідань сесії Чернігівського губернського земського зібрання. У цей же день О.Половцев зробив симптоматичний, принципово важливий запис у своєму щоденнику. Розмірковуючи про теоретичну можливість створення парламенту у Російській імперії, сенатор прямо вказав, що це призведе до розчленування імперії на частини, а сам депутатський корпус представницького інституту народу буде набагато тиранічнішим, ніж сам самодержець (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.124).

Після вбивства імператора Олександра II, епістолярні записи О. Половцева стають більш однозначними. Скажімо, 15 квітня 1881 р., після бюрократичного прийому регіональної влади, член Сенату позначив свої симпатії. Він пише, що губернський предводитель нобілітету – М. Неплюєв, батьків якого і його самого він давно знає, очолює праву, консервативну партію Чернігівського земства і знаходиться у постійній боротьбі з політиканами типу І. Петрункевича, О. Ліндфорса, О. Карпинського та інших. Верховний сановник особливо підкреслив, що дружина і дочка М. Неплюєва прекрасно прислужилися йому, зібравши комплекс відомостей про супроводжуваних його у ході ревізії місцевих чиновників (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.153). О. Половцев отримав чергову «порцію» інформації, але тепер уже з джерел, які йому були симпатичні.

16 квітня 1881 р. на прийом до О. Половцева прибув шеф Чернігівського губернського жандармського управління. У ході свого візиту, начальник поліцейського відомства виклав своє бачення ситуації, обстановки у регіоні. Наприклад, скаржився на безсилля поліції у боротьбі з поширенням соціальної агітації і пропаганди. Однак, найголовнішою проблемою він вважав той факт, що, на його переконання, усі великі опозиційні рухи у Російській імперії зародилися саме у Чернігівській губернії. Шеф регіональної жандармерії був впевнений, що політичні та громадські діячі краю мають постійні зв'язки і широкомасштабно співпрацюють з центрами революційної ідеологічної думки як в імперії, так і за кордоном (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.154). Зауважимо, що

твердження шефа крайової поліції не були новиною - використовуючи факти співчуття і земського патронажу над представниками народництва, як правоохоронні органи, так і верховна влада звинувачували ліберальну опозицію у революційній та антидержавній діяльності.

20 квітня відбулася зустріч О. Половцева з репрезентантом земської опозиції - П.Червінським. Автор епістоли вказав, що його гість відбув заслання в Архангельській губернії за опозиційну діяльність, а тому не має жодних симпатій до влади. У ході розмови, фрондер просив представника верховної бюрократії посприяти статистичному відділенню Чернігівської губернської земської управи, оскільки Харківський генерал-губернатор, якому з 1879 р. підпорядковувалася Чернігівська губернія, категорично відмовляв у розширенні штату земської статистичної служби, мотивуючи це побоюваннями пропаганди соціалізму у провінції. Скажімо, адміністрація генерал-губернатора не допускає до роботи у статистичному бюро губернського земства видатного вченого-економіста, мирового суддю – В. Варзара (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.157).

22 квітня 1881р. представник російського абсолютизму відвідав засідання чергової сесії Чернігівської міської думи. О.Половцев констатує, що земська ліберальна партія має більшість, вплив і фактичний контроль навіть в інститутах міського самоврядування. Міський голова Чернігова, член земської опозиційної фронди – В. Хижняков та його соратники по партії, гласні міської думи – І. Шраг, В. Варзар, М. Константинович та інші базіки, мають виняткову владу. Бюрократ був шокований тим, що інші гласні міської думи, без будь-яких заперечень, погоджуються з зухвалими, на його переконання, вимогами міського голови і лібералів про негайне впровадження прогресивного оподаткування по одиницях міської нерухомості та дарування власникам цих активів майна політичних виборчих прав у сфері міського самоврядування. О. Половцев також зауважив, що хоч засідання думи і були відкритими, публіку у залі складали в основному брудні жиди (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.158). На наш погляд, побачене і усвідомлене дуже схвилювало сенатора і навіть у чому-сь політично налякало.

24 квітня міський голова Чернігова – В. Хижняков прибув з візитом до О. Половцева. У бесіді він передав верховному вельможі постанови думи і дуже просив члена Сенату дати хід її клопотанням про створення спеціальної податкової поліції, яка виконувала б усі фінансові функції та стежила за виконанням усіх постанов зборів, а також про законодавче запровадження прогресивного оподаткування по активах нерухомості (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.159). Нам видається, що подібні ініціативи міського самоврядування були сприйняті сенатором як нечувана зухвалість, бо по суті земські ліберали вимагали зруйнувати існуючу податкову і фінансову систему у державі, передавши ці функції органам, які були підконтрольними та підзвітними виборним установам місцевого самоврядування, що для монархічного режиму означало тільки одне - знищення збудованої вертикалі державного управління у країні.

25 квітня 1881 р. О. Половцев робить найважливіший, з нашої точки зору, запис у щоденнику, який можна вважати і глибинним откровенням, що показує справжню сутність сенатора, і особистим оціночним судженням, і політичним вердиктом верховного сановника одночасно. Епістолярій цього дня кристалізує і формує генеральну позицію бюрократа щодо «проблеми» аристократичної опозиційної фронди на півночі Лівобережної України. Представник Сенату навідався у гості до міського голови Чернігова – В. Хижнякова. О. Половцев де-факто був присутній на черговому засіданні земської ліберальної партії північної України. Чиновник зазначив, що у міського голови зібрався опозиційний бомонд

у повному складі, а саме - «червона», ліва партія Чернігівського губернського земського зібрання, члени якої в абсолютній більшості звинувачувалися губернським жандармським управлінням у підготовці не багато ні мало – усіх замахів на життя імператора і членів уряду. Верховний бюрократ вказав, що побачити їх разом він міг тільки у офіційної особи, оскільки тільки це надавало їм легальний і легітимний статус.

О. Половцев констатував, що трьох головних персон партії на засіданні не було: О. Карпинський так поринув в алкогольну залежність, що його з великими труднощами можна було побачити тверезим; І. Петрунkevич був адміністративно висланий з території регіону; О.Ліндфорс заробляв на життя адвокатурою у Києві. Далі, член Сенату викладає унікальні для дослідників характеристики членів ліберальної опозиційної фронди. І хоча точно невідомо, якими даними оперував О. Половцев для оцінки зазначених особистостей, можемо сміливо стверджувати, що саме вони, у першу чергу, сформуливали остаточне уявлення у чиновника про земську опозицію у регіоні.

Так, наприклад, говорячи про В. Хижнякова, О. Половцев стверджував, що його батько – секретар Київської духовної консисторії, прославився корупцією. Розмірковуючи про вибір життєвого шляху чернігівського міського голови, сенатор необачно резюмував, що спогади дитинства і досвід юності змусили його перейти в антиурядовий громадський табір. Після закінчення університету і десяти років педагогічної роботи він став міським головою Чернігова, заробляє на цьому дві тисячі рублів на місяць, але у той же час, керуючи містом, є опозиціонером і воює з місцевою адміністрацією та її чиновниками. Василь Михайлович високого зросту, чорнявий, з густим волоссям, говорить уривчасто і дуже самовпевнено. Столичний чиновник зазначає, що В. Хижняков явно задоволений його присутністю, постійно намагається показати знання світських манер і не може спокійно сидіти у присутності верховного сановника.

Характеризуючи М. Константиновича, О. Половцев описує його як високого, статного чоловіка, з густою рудою бородою. Громадська чутка говорить про його скупість і велику любов до грошей, тому не дивно, що він став директором Чернігівського міського громадського банку. Однак, не можна не визнати, особливо вказує сенатор, що банківська справа йому дається дуже добре. Скажімо, якщо у 1875 р. основний капітал банку становив десять тисяч рублів, то вже у 1881 р. – сто п'ятьдесят тисяч. Саме з цих коштів банк асигнує до бюджету міського самоврядування Чернігова 40 тисяч рублів, за допомогою яких і відбуваються перетворення міського господарства: вулиці Чернігова мають тротуари, створена водогінна комунікація, проводиться робота з благоустрою. М. Константинович великий любитель говорити, навіть більше за інших членів партії. У його промовах відчувається великий рівень самодостатності, задоволення і самовдоволення, причому він не боїться публічно бути лояльним персонам, які явно є руйнівниками суспільного устрою країни.

П. Червінський, в очах О. Половцева, постав болісно худорлявим, недбало вимитим, обстриженим і вдягненим молодиком, якого явно можна віднести до активних і діяльних громадських нігілістів. Представник Сенату зазначив, що П. Червінський у виступах відрізняється нахабством і самовпевненістю. Верховний сановник вказав, що він вручив йому німецьку газету, де П. Червінського називали революційною особою. У відповідь на це ліберальний земець виступив з тирадою, дуже сміливою і оригінальною, постійно нагадував, що він вчений - економіст і статистик. Однак, його виступ не справив враження на столичного бюрократа, оскільки ідеї, висловлені членом фронди, здавалися йому вже померлим минулим.

Характеризуючи В. Варзара, О. Половцев зауважив, що він людина не дурна, з глибоким інтелектом. Мав маленькі вуса, невеликі очі і кругле, бездумне обличчя. Промовляє дуже самовпевнено, любить посилалися на свій практичний досвід служби мирового судді. Однак, особливо О. Половцева зачепила манера В. Варзара – у своїх промовах він ні про що і ні перед ким не замислюється, завжди і на усі питання має вже готові і продумані відповіді (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.160).

Тільки одна особистість із зазначеної компанії викликала інтерес у О.Половцева. Йдеться про І. Шрага. Розповідаючи про нього, сенатор особливо підкреслив, що він мовчазніший від усіх своїх соратників по партії. Це, на його переконання, свідчить про те, що він розумніший їх. І справа не у тому, що він адвокат. В його уяві, так поводяться люди, які не люблять розкидатися словами. Якщо і говорять, то тільки з певною метою – масштабного поліпшення свого особистого становища. Мовчання, резюмує О. Половцев, завжди краще, ніж політиканська балаканина. Найкращим доказом обережності І. Шрага, на думку члена Сенату, було те, що він був домашнім наставником і вихователем страченого престолом революціонера – Д. Лизогуба, але сам не поніс жодного покарання за навіювання своєму вихованцю радикальних ідей, які привели його до шибениці (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.160-161).

Отже, можемо констатувати очевидний факт того, що ні про одного з членів земської ліберальної партії північної України О. Половцев не висловився цілком позитивно, хоча В. Хижняков і І. Шраг у недалекому майбутньому стануть членами Конституційно-демократичної партії, а В. Варзар – радником і консультантом Прем'єр-міністра Російської імперії – С. Вітте. На нашу думку, проілюстровані характеристики О. Половцева, у сукупності з «багатющою» документацією жандармерії, таємної політичної поліції та колективною позицією реакційного нобілітету, сформували «юридичну» основу для політичного розгрому і розправи російським самодержавством земського сегмента ліберальної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст.

Продовжуючи розповідати про свою зустріч у будинку В. Хижнякова, О. Половцев розповів про першу бесіду з М. Константиновичем. Сенатор похвалив діяльність Чернігівського громадського банку і попросив директора надати документацію, щоб вивчити корисний і прогресивний досвід, який може стати у нагоді як в інших регіонах держави, так і у центральних імперських інституціях. Найбільший інтерес становить кропітка робота банку по фінансуванню селянства, з метою придбання ним колишніх поміщицьких земель.

Наступна розмова відбулася з П. Червінським щодо оподаткування селянських господарств. Він рішуче наполягав на тому, що сума усіх податків і зборів не повинна перевищувати п'яти відсотків від сукупного чистого прибутку колишніх рабів. Що ж стосується моральної аури у суспільстві і «єврейської проблеми», то П. Червінський був налаштований дуже песимістично. Він констатував, що старі цінності відходять у небуття, ідеалом стає особистий і фінансовий успіх, а єврейство, якраз, є найяскравішим прикладом для провінційного населення. Так, скажімо, існував коробковий промисел, коли євреї займалися розповсюдженням продукції по усій губернії, але гроші погоджувалися отримати через рік, не використовуючи при цьому жодних документів. Зараз же усе переходить в юридичні форми – навіть рубля не дають у борг без векселя, що повністю руйнує традиційне народне право. Тому потрібно розселяти іудеїв по усій території країни.

Продовжуючи розмову, В. Варзар у цьому контексті вказав на те, що навіть у судових справах молодь свідомо бреше, а старші покоління людей намагаються взагалі не говорити

того, що може їм нашкодити. На питання О. Половцева про те, як же поліпшити становище, усі члени партії, після багатозначного мовчання, запропонували реформувати освіту, поліпшити виховання чиновництва, сприяти з'єднанню інтелігенції і населення.

Представник Правлячого Сенату особливо підкреслив, що на завершення бесіди, ліберали однозначно і демагогічно заявили про те, що врятувати становище у державі може ставка верховної влади на персон, які втратили феодальні права після 1861 р., себто демократичних поміщиків, які у силу своєї незалежності і рівня становища, зможуть стати носіями ідеалів нової епохи у розвитку Російської імперії, на відміну від духовенства і учительства, які вже стали спільниками «єврейської комерції». Народу потрібні люди, констатували ліберали, які принесуть йому успіх і благополуччя, але не порожнім базіканням, як революціонери, а конкретними справами праці, досягнень і любові до нього (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.161-162). Нам видається, що візит до В. Хижнякову і зміст розмов з членами опозиційної аристократичної фрондою північної України «переконали» О. Половцева у тому, що земські ліберали хочуть «захопити владу» у регіоні.

28 квітня 1881 р. відбулася остання зустріч сенатора з представником земської опозиції. До нього на прийом прийшов М. Константинович, який представив документовані звіти Чернігівського громадського міського банку. У ході бесіди знову обговорювалася проблема розширення селянського землеволодіння і аграрних переселень. О. Половцев визнав, що це тимчасові заходи, але що ж стратегічно пропонують ліберальні земці? М. Константинович відповів, що потрібно у принципі змінювати аграрний устрій держави, але не зараз, бо це буде занадто дорого селянству, а монархія не хоче йти на подібні революційні поступки. Верховний сановник прямо вказав у щоденнику, що не кажучи прямо про це, ліберали вважають винним в усіх бідах населення уряд, і реально претендують на владу у державі, оскільки мають конкретну програму дій (Будзар, Ковальов та Терещенко, упоряд., 2019, с.164).

Проаналізувавши епістолу О. Половцева, можемо стверджувати, що щоденник сенатора є унікальним історичним джерелом, який дозволяє усвідомити особисте ставлення верховної влади до представників опозиційного нобілітету імперії, зрозуміти механізми формування позиції столичної бюрократії по відношенню до цієї частини визвольного руху у Російській імперії. О. Половцев надзвичайно захоплююче розповідає про серію зустрічей з репрезентантами земської ліберальної партії регіону, характеризує членів аристократичної фронди російського абсолютизму, формулює оціночні судження і політичні вердикти щодо існування земської опозиції монархії. Слід констатувати очевидний факт того, що ліберальна партія північної України сприймалася як непримиренний політичний опонент російської монархії, що пропонує альтернативну програму розвитку країни, здатний встановити у Російській імперії демократичний, конституційний лад.

Бібліографічний список

- Будзар, М., Ковальов, Є. та Терещенко, Д., упоряд. 2019. *Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О.О. Половцова (жовтень 1880 – травень 1881)*. Київ: StreamARLine.
- Котельницький, Н.А., 2010а. Діяльність І.Петрункевича у Чернігівському губернському земському зібранні(1868-1879 рр.). *Український історичний журнал*, 2, с.62-74.

- Котельницький, Н.А., 2010b. Общественная деятельность И.И. Петрункевича на Черниговщине (1868-1879). *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России*, 4, с.5-24.
- Котельницький, Н.А., 2012. *Громадська та суспільно-політична діяльність І.І. Петрункевича в Україні(1866-1879 рр.)*. Кандидат наук. Автореферат. Інститут історії України НАН України.
- Котельницький, Н.А., 2015. *Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко - биографический очерк*. Москва: Летний сад.
- Котельницький, Н.А., 2018. Діяльність І.І. Петрункевича у Борзнянському повітовому земському зібранні (1868-1879). *Сіверянський літопис*, 5, с.247-257.
- Котельницький, Н.А., 2019a. *Иван Ильич Петрункевич (1843-1928): життя та діяльність в Україні*. Riga: GlobeEdit.
- Котельницький, Н.А., 2019b. Мировоззрение И.И. Петрункевича: штрихи к политическому портрету. *Диалоги со временем*, 66, с.405-415.

References

- Budzar, M., Kovalov, Ye. ta Tereshchenko, D., compilers, 2019. *Senatorska reviziia Kyivskoi ta Chernihivskoi hubernii: zi shchodennyka O.O. Polovtsova (zhovten1880 - traven1881) [Senatorial revision of Kiev and Chernigov provinces: from the diary of A. A. Polovtsov (October 1880 – May 1881)]*. Kyiv: StreamARLine. (in Ukrainian).
- Kotelnytskyi, N.A., 2010a. Diialnist I.Petrunkevycha u Chernihivskomu hubernskomu zemskomu zibranni(1868-1879 rr.) [I. Petrunkevych 's activity in the Chernihiv provincial zemstvo assembly (1868-1879)]. *Ukrainian Historical Journal*, 2, p.62-74. (in Ukrainian).
- Kotelnytskyi, N.A., 2010b. Obshchestvennaya deyatelnost I.I. Petrunkevicha na Chernigovshchine (1868-1879) [Public activity of I.I. Petrunkevich in Chernigov Region (1868-1879)]. *RUDN Journal Of Russian History*, 4, p.5-24. (in Russian).
- Kotelnytskyi, N.A., 2012. *Hromadska ta suspilno-politychna diialnist I.I. Petrunkevycha v Ukraini(1866-1879 rr.) [Public and socio-political activity II Petrunkevich in Ukraine (1866-1879)]*. PhD. Abstract. Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian).
- Kotelnytskyi, N.A., 2015. *Ivan Ilich Petrunkevich:zhizn i deyatelnost na Chernigovshchine. Istoriko - biograficheskiy ocherk [Ivan Ilyich Petrunkevich: life and work in the Chernihiv region. Historical and biographical sketch]*. Moskva: Letniy sad. (in Russian).
- Kotelnytskyi, N.A., 2018. Diialnist I. I. Petrunkevycha u Borznianskomu povitovomu zemskomu zibranni (1868 –1879). *Siverâns'kij litopis*, 5, p.249-257. (in Ukrainian).
- Kotelnytskyi, N.A., 2019a. *Ivan Illich Petrunkevych (1843-1928): zhyttia ta diialnist v Ukraini [Ivan Ilyich Petrunkevych (1843-1928): life and activity in Ukraine]*. Riga: GlobeEdit. (in Ukrainian).
- Kotelnytskyi, N.A., 2019b. Mirovozzrenie I.I. Petrunkevicha: shtrikhi k politicheskomu portretu [World view of I. Petrunkevich: details of a political portrait]. *Dialogues with time*, 66, p.405-415. (in Russian).
- Стаття надійшла до редакції 12.06.2020 р.

N. Kotelnysky

**O. POLOVTSEV'S DIARY AS A UNIQUE SOURCE ON THE HISTORY OF THE
ZEMSTVO LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF THE LEFT BANK OF
UKRAINE(80TH XIXC.)**

From October 1880 to May 1881, the senator of the Russian Empire A. A. Polovtsev, on behalf of the supreme authority, conducted an audit of the Kiev and Chernihiv provinces. During his stay in the north of Left-Bank Ukraine, the leader of the metropolitan bureaucracy personally met with members of the Zemstvo liberal opposition of the Chernihiv province, whose activities already at that time had general imperial fame and public outcry throughout the vast state. The liberal party of northern Ukraine was perceived as an implacable political opponent of the Russian autocracy, putting forward an alternative program for the development of the country, capable of establishing a democratic, constitutional regime in the Russian Empire. In his diary, A. A. Polovtsev extremely captivantly talks about a series of meetings with representatives of the Zemstvo liberal opposition in the region, characterizes members of the aristocratic front of Russian absolutism, formulates evaluative judgments and political conclusions regarding the existence of the Zemstvo opposition of the monarchy. The author comes to the conclusion that the senator's diary is a unique historical source that allows one to realize the personal attitude of the supreme power to representatives of the opposition nobility of the empire, to understand the mechanisms of the formation of the position of the capital bureaucracy in relation to this part of the liberation movement in the Russian Empire.

Key words: A. A. Polovtsev, diary, Zemstvo liberals, Chernihiv province.

УДК 373.014.53(477) "1985/1991"

О. О. Лаврут

**УЧАСТЬ ПЕДАГОГІВ ШКІЛ УРСР У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ 1985 – 1991
РОКАХ: МОВОЮ ПЕРІОДИКИ**

Стаття присвячена вивченню питання громадської активності педагогів загальноосвітніх шкіл Української РСР періоду «перебудови». Автор довела, що процеси суспільно-політичного життя вплинуло на погляди та позицію учительства. Воно протягом довгого періоду не мало можливості вільно висловлювати власні думки та переконання, прагнення. Разом із іншими верствами населення педагоги брали участь у мітингах, демонстраціях, виступаючи із лозунгами культурного, економічного і пізніше – політичного спрямування. На сторінках періодичних видань йшлося жваве обговорення актуальних питань життя суспільства, але ставлення до них були неоднозначними: побоювання або зашореність залишалися. Учителство долучилося до різних організацій, діяльність яких була спрямована на задоволення не лише їх професійних запитів та потреб. Поступово інтелігенція виходила на новий рівень власної діяльності.

Ключові слова: Українська РСР, учительство, ситуація, політика, освіта, школа, культура, «перебудова», організації, вимоги, періодичні видання.

DOI 10.34079/2226-2830-2020-10-28-29-70-81